

SUMMARIA – IN ENGLISH

Robert N. Swanson, *„Lollardy“, „orthodoxy“, and „resistance“ in pre-Reformation England*

Conflicts between „orthodoxy“ and „heresy“ within the medieval church are generally understood as instances of authoritarian repression, with „resistance“ being treated as the prerogative of the heretics. Drawing on the history of relations between Lollards or Lollardy (loosely-defined) and the ecclesiastical authorities in England between the 1370s and 1530s, this paper argues that that specific confrontation should be understood as an instance of mutual or reciprocal resistance, with each side on the defensive – and on the attack – against the other, yet generally challenged and weakened by the imprecise definitions and understandings both of what they were defending, and what they were resisting. It suggests more generally that „resistance“ should be treated as an ambivalent concept when analysing conflicts within or between religions, where both sides may in fact be engaged in resistance to each other.

Jan van de Kamp, *Religious dissidence both resisted and protected by power: the case of the German Reformed Pietist minister Theodor Undereyck (1635–1693)*

It might normally be expected that political authorities would oppose the voice and influence of religious dissidence. However, recent research into Dutch dissident religious subcultures in the Early Modern era reveals that authorities protected or even supported propagators of religious dissidence due to particular social and political factors. This seems also to have been the case in regard to a propagator of religious dissidence in Germany: the minister Theodor Undereyck (1635–1693), who was the key founder of German Reformed Pietism. Until now, his biography has primarily been viewed from a theological perspective, with social and political historical aspects being neglected.

Undereyck served as minister at Mülheim an der Ruhr (1660–1667), Kassel (1668–1670) and Bremen (1670–1693). In his first and last congregation, he introduced a range of renewals and launched proposals for reform in the church, such as the intensification of faith education and discipline, the introduction of a church government board consisting of ministers and members of the congregation that was intended to be independent of the

political authorities, and devotional meetings for youth.

Ecclesiastical and political authorities variously opposed or supported Undereyck; their reasons for so doing were variously religious, political or social in nature. At Mülheim, the Count opposed Undereyck: himself a Lutheran, he may have feared a decline in his control over the church and even social unrest. The Countess of Hesse-Kassel offered Undereyck a refuge; it appears she may have had an inclination towards Pietism. Undereyck's ministerial colleagues at Bremen opposed him, because they may have feared that Undereyck would spread heretical doctrines, and that he would cause division and conflicts within the church or even the separation of certain groups from the church. They, too, may have been anxious that his activities would lead to social unrest. Some members of the city council protected and supported Undereyck; in the first instance, they may have had religious views concordant with Undereyck's. Secondly, their protection or support may also have been due to the fact that Undereyck was of a similarly privileged social standing as themselves. This factor also seems to have been decisive in determining whether propagators of Dutch dissident religious subcultures were supported in or dismissed from the ministry. Thirdly, those city councillors who were favourably disposed may have considered Undereyck's devotional meetings as an instrument to maintain social stability among the young. Fourthly, support for Undereyck might have been a tool for the city council to enhance its own control over the church, in which it competed with the board of city ministers. Finally, support for Undereyck might have been seen politically as furthering Bremen's trade relations with England, a country and people to which Undereyck had religious connections.

Hugh McLeod, *Four strategies for resisting secularisation*

From at least the mid-19th century churches in Europe have continuously felt threatened by secularisation, whether through government policies, new intellectual developments, popular radical movements, or the effects of social change. This article examines four typical strategies for resisting this threat, taking examples both from the 19th century and from more recent times. Strategy 1 is to rechristianise society from above through an alliance with governments and social elites. A classic example is the French Catholic church in the mid-19th century, but there are many more recent examples, especially in the aftermath of war or periods of persecution. Strategy 2 is to form a tight-knit church-based sub-culture. A good example is the Prussian

Catholic church in the wake of the *Kulturkampf*. But in the period c. 1870–1960 this strategy was used by the Catholic church in many countries, and sometimes by Protestants too. Strategy 3 is more typically Protestant. It is to identify the church with the forces of political and/or intellectual progress. It was at its apogee in the 1960s, when progressive theologians were calling for a ‘New Reformation’ and Christian student movements warmly embraced the ‘Spirit of ‘68’. Strategy 4 focuses on evangelisation from below. It tends to combine a conservative theology with innovative methods of preaching the gospel. A classic example would be Methodism, which became a powerful popular movement in 18th and 19th-century England. Each of these strategies has had its successes, but each also has its limitations. There has been no completely successful strategy for resisting secularisation. But neither has any of the secularist movements which played such a big part in the history of the 20th century been entirely successful.

Priit Rohtmets, *Ecumenical peace organisation “The world alliance for promoting international friendship through the churches” and resistance to totalitarian regimes between the two world wars*

The aim of this article is to describe and analyse the resistance of the ecumenical movement to totalitarian regimes between the First and the Second World War, focusing on a peace organisation “The World Alliance for Promoting International Friendship Through the Churches”.

The ideological basis of the Alliance was the recognition of basic human rights, the acknowledgement of the freedom of conscience and religion. This was in opposition with the ideologies of totalitarian regimes of the period between the two world wars. Every step taken in demanding human rights and condemning the violation of those rights in countries ruled by totalitarian regimes manifested itself as an act of resistance to those regimes. Although the Alliance was an international ecumenical organisation, its success and achievements depended on the work that was organised in more than 30 national committees.

To promote its ideology, counter the Communist ideology the Alliance initiated campaigns and resolutions that were passed on to national committees to influence the public and the politicians in member countries and to take a stand against the violation of human rights in the Soviet Union. Through personal contacts between the Russian clergy and the representatives of the Alliance in the neighbouring countries of Soviet Union the Alliance tried to establish a national committee to Soviet Russia. In 1930s the

Alliance tried to organise a visit to Russia. Both attempts failed.

The German national committee of the Alliance was one of the founders of the Alliance. After 1933 the German committee carried on with its work, although some leading members of the committee left Germany. In the following years the work of the committee was hindered by the limitations set to freedom of speech and action, as well as by the death of several members of the committee. Still, with limited resources the national committee managed to promote its ideology. Like the churches, the Alliance in Germany focused more on theological issues.

At the same time National Socialism had a major effect on the efficiency of the Alliance's work. The working methods required a good will between nations and churches, as well as a more or less democratic society. The developments in Germany after 1933 put the Alliance in a paralysed state. Similar to the League of Nations the Alliance did not possess the ability and methods to successfully counter the ideology, policy and national interests introduced by totalitarian regimes.

Regina Laukaitytė, *The attitude of believers to the confessional policy of the Soviet regime in Lithuania in 1944–1953*

The article analyzes the reaction of Lithuania's Catholics and believers of religious minorities to the anti-religious policies of the Soviet regime in the Stalinism period (1944–1953). The largest campaigns of persecuting the Churches coincided with the apogee of the terrorization of the whole society – the large-scale deportations, the suppression of the partisan resistance, the establishment of collective farms and the nationalization of property in 1948–1949. Therefore, the intimidated faithful tried to defend their interests by peaceful methods – tried to put pressure on the government institutions with various requests, demands, that emphasized the rights guaranteed in the Stalinist constitution. The methods with which the parishioners tried to defend the arrested clergy and to save the churches designated for closing are investigated in greater detail.

Confronted with the obvious hostility of government representatives and being unable to legalize their communities and houses of worship according to the requirements of Soviet laws, the faithful of various confessions (especially, the small religious minorities) continued their religious life illegally in the underground. Such an underground had already been formed in the years of Stalinism and helped the churches to ensure the continuity of their activities and structure. The inertia, with which the Lithuanian faithful

encountered the confessional policies of the Soviet regime, their efforts to ignore the constraints of religious life or to circumvent them, to resist slowed the process of making society atheistic.

Maria Petrova, *Underground Hindu and Buddhist-inspired religious movements in Soviet Russia*

The paper deals with the activities of the underground religious/ spiritual movements, whose teachings are largely influenced or contain the elements of Eastern (in particular, Indian) religions and philosophies, in the Soviet Russia. Special attention is paid to Buddhist and Hindu-inspired movements (the group of Bidiia Dandaron, ISKCON and yogic groups, *Kunta Yoga* adherents etc). Although the research mainly focuses on the period between the late 1950s and the late 1980s (characterized by the return to the active persecution of religion) it is also placed in the historical context of tsarist and especially Soviet governments' policies towards the people, practicing Eastern religions.

Ironically, the attempts of the Soviet authorities to impose a ban on all the manifestations of religiosity or at least to keep them all under control led to quite an opposite result. The members of the underground groups of that time mention that the 'meaninglessness and suffocating monotony' of their existence required some kind of compensation, which obviously could be found only in spiritual sphere. Thus, the situation which developed in the USSR in the above-mentioned period gave rise to a unique generation of spiritual seekers, whose protest against the lack of freedom and information developed into specific forms. It included both the individual/inner form, aimed at spiritual self-improvement and self-education, and collective/outer forms, such as joining religious groups, participation in seminars and lectures, publishing and spreading of the *samizdat* literature, copying and translating of western literature, occasional contacts with foreigners – fighters for human rights and other forms of underground dissident activity. The paper examines the particular explosion of interest in Asia and Eastern religions in the 1960–1980, which could be explained by the desire to withdraw from the realities of the Soviet regime and to experience the exotic faraway 'elsewhere', but at the same time is part of the worldwide trend, which could be characterized by the deviation from traditional mainstream religions and an increase of attention towards unusual, sometimes even bizarre ideas and teachings.

SUMMARIA – EESTI KEELES

Robert N. Swanson, „Lollardlus”, „ortodoksia” ja „vastupanu” reformatsiooni-eelsel Inglismaal

„Ortodoksia” ja „hereesia” konflikte keskaegses kirikus seostatakse üldiselt teisitimõtlejate autoritaarse allasurumisega ning „vastupanu” on käsitatud ainult hereetikutele omase tegevusena. Vaadeldes lollardite või lollardluse (avaras tähenduses) ja Inglismaa kirikuvõimude suhete ajalugu 1370. kuni 1530. aastatel, väidetakse käesolevas artiklis, et seda konkreetset vastasseisu tuleks mõista pigem vastastikuse vastupanuna, kus mõlemad pooled olid teise suhtes nii kaitse- kui ka ründepositsioonil. Samas nõrgestasid mõlema argumente ebatäpsed määratlused ja segane arusaam sellest, mida kaitsti ja millele vastu seisti. Üldisemalt võib sellest järelduda, et usundite sees või vahel esinevate konfliktide analüüsimisel tuleks „vastupanu” käsitada ambivalentse mõistena, mille kohaselt mõlemad pooled võivad teise suhtes üles näidata vastupanu.

Jan van de Kamp, *Võimu vastuseis religioossele dissidentlusele ja selle samaaegne kaitsmine: Saksamaa reformeeritud pietistliku õpetaja Theodor Undereycki (1635–1639) juhtum*

Üldjuhul võiks eeldada, et poliitiline võim suhtub religioosse dissidentluse esindajate sõnavõttudesse ja mõjusse vastuseisuga. Siiski on Hollandi varase uusaja religioosse dissidentluse hiljutised uuringud näidanud, et teatud ühiskondlike ja poliitiliste asjaolude tõttu sealsed võimud kaitsesid või lausa toetasid teisitimõtlejaid. Sama näib kehtivat ka ühe Saksamaa teisitimõtleva, õpetaja Theodor Undereycki (1635–1693) kohta, kes oli üks pietistliku liikumise tähtsamaid alusepanijaid Saksamaa reformeeritud kirikus. Kuni viimase ajani on tema elulugu käsitletud vaid teoloogilisest aspektist, jättes tähelepanuta selle ühiskondlikud ning poliitilis-ajaloolised tahud.

Undereyck teenis kirikuõpetajana Mülheimis (1660–1667), Kasselis (1668–1670) ja Bremenis (1670–1693). Ta tegi oma esimeses ja viimases koguduses mitmeid uuendusi ning esitas ettepanekuid kiriku reformimiseks, näiteks süvendatud usuline õpe ja rangem distsipliin, õpetajatest ja koguduseliikmetest moodustatav kirikunõukogu, mis pidi olema poliitilisest võimust sõltumatu, ning noortepalvused.

Mõned kiriklikud ja poliitilised võimuinstantsid olid Undereycki ideedele vastu, samas kui teised toetasid neid. Mõlemal juhul võisid selle põhjused olla usulised, poliitilised või sotsiaalsed. Müllheimis oli krahv Undereycki ettepanekutele vastu: kuna ta ise oli luterlane, võis ta karta kontrolli vähenemist kiriku üle ning isegi ühiskondlikke rahutusi. Hessen-Kasseli krahvinna aga pakkus Undereyckile varjupaika ning näib, et tema võis kalduda meelsuselt pietismi poole. Bremenis olid Undereycki kolleegid kirikus talle vastu, kuna nad võisid karta, et Undereyck hakkab levitama valeõpetusi ning põhjustab kirikus lõhesid ja konflikte või sunnib teatud rühmitused isegi kirikust lahkuma. Ka nemad võisid olla mures selle pärast, et Undereycki tegevus võib kaasa tuua ühiskondlikke rahutusi. Samas mõned Bremeni raeliikmed toetasid ja kaitsesid Undereycki. Esiteks võisid nende usulised vaated olla lähedased Undereycki omadele. Teiseks võis nende kaitse ja toetus olla tingitud asjaolust, et Undereyckil oli sarnaselt nendega kõrgem sotsiaalne seisund. Nimetatud asjaolu näib olevat olnud ka Hollandis kõige tähtsam tingimus, mis määras selle, kas usulisi teisitimõtlejaid toetati või vabastati ametist. Kolmandaks võisid soosivalt suhtunud raeliikmed pidada Undereycki korraldatud palvusi vahendiks, mis aitas säilitada noortes ühiskondlikult rahulikku meelsust. Neljandaks võis Undereycki toetamine olla rae jaoks vahend, millega suurendada kontrolli kiriku üle, kuna selles osas konkureerisid nad linna vaimulike kolleegiumiga. Viieandaks võidi Undereycki toetamist käsitada poliitiliselt kasulikuna, kuna see aitas parandada Bremeni ja Inglismaa kaubandussuhteid, sest Undereyck oli selle riigi ja sealsete elanikega usuliselt seotud.

Hugh McLeod, *Sekulariseerumisele vastuseismise neli strateegiat*

Hiljemalt 19. sajandi keskpaigast on Euroopa kirikud pidevalt tunnetanud sekulariseerumisest tulenevaid ohte, olgu selleks uued riiklikud poliitikad, uued vaimsed arengud, radikaalsed rahvalikumised või ühiskondlike muutuste mõju. Käesolevas artiklis vaadeldakse sellele ohule vastuseismiseks kasutatavat nelja tüüpstrateegiat ning tuuakse näiteid nii 19. sajandist kui ka hilisemast ajast. Esimene strateegia seisneb ühiskonna taasristiusustamises, milleks sõlmitakse liit valitsuse ja ühiskonna ladvikuga. Selle klassikaline näide on Prantsusmaa katoliku kiriku tegevus 19. sajandi keskel, kuid leidub ka rohkesti hilisemaid näiteid, mis ilmnevad tihti sõdade või tagakiusamisperioodide järel. Teine strateegia on luua suletud kiriklik subkultuur. Selle heaks näiteks on Preisimaa katoliku kirik pärast kultuurivõitluse (*Kultur-*

kampf) algust. Kuid aastatel 1870–1960 kasutas sama strateegiat veel paljude teiste riikide katoliku kirik ning mõnikord ka protestandid. Kolmas strateegia on omasem protestantismile. Selles samastatakse kirik poliitiliselt ja/või intellektuaalselt edumeelsete jõududega. Strateegia saavutas haripunkti 1960. aastatel, kui edumeelsed teoloogid soovisid läbi viia „uut reformatsiooni” ning kristlikud üliõpilasliikumised võtsid „68. aasta vaimsuse” meelsasti omaks. Neljas strateegia keskendub alt lähtuvalle evangeliseerimisele. Tihti kombineeritakse selles konservatiivne teoloogia uuenduslike jutlustamismeetoditega. Selle klassikaline näide on metodism, mis kasvas tugevaks liikumiseks 18. ja 19. sajandi Inglismaal. Kõigi nende strateegiatega on mõnel juhul edu saavutatud, kuid neil kõigil on oma piirid. Sekulariseerumisele vastuseismisel igas mõttes edukat strateegiat ei ole leitud. Teisalt ei ole täielikku edu saavutanud ka ükski sekularistlik liikumine, kuigi nad on mänginud 20. sajandi ajaloos väga suurt rolli.

Priit Rohtmets, *Oikumeeniline rahuorganisatsioon “Maailmaliit rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu” ja selle vastupanu totalitaarsetele režiimidele kahe maailmasõja vahelisel perioodil*

Artiklis käsitletakse kahe maailmasõja vahelisel perioodil tegutsenud oikumeenilise maailmaorganisatsiooni, 1914. aastal asutatud Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu panust võitlemisel kahe suurima totalitaarse režiimi – natsionaalsotsialistliku Saksamaa ja Nõukogude Liidu vastu.

Maailmaliit toetas Rahvasteliidu eesmärke ja tegevust, juhindudes tõsisest, et religioon võimaldab süvendada rahvuste vahelist usaldust, eesmärgiga hoida ära pingeid ja sõjalisi konflikte ning seista vähemuste, sh usuvähemuste õiguste eest. Oma tegevusega nii rahvuslikul kui rahvusvahelisel areenil vastandus Maailmaliit totalitaarsete režiimide ideoloogiale.

1920. aastate alguses kavandas Maailmaliit Eesti ja Läti kirikutegelaste vahendusel rahutöö teostamiseks rahvuskomisjoni asutamist Nõukogude Venemaale. Selle ebaõnnestumisel jätkus töö kommunistliku režiimi vastu liidu rohkem kui 30 rahvuskomisjoni vahendusel, et eri riikide valitsusi ja üldsust mõjutada hukka mõistma inimõiguste, sh usuvabaduse rikkumisi Nõukogude Venemaal. 1930. aastatel otsiti võimalusi kõrgete kirikutegelaste delegatsiooni läkitamiseks Nõukogude Liitu. Suhetes Nõukogude võimudega läbimurret ei saavutatud.

Saksamaal asuv rahvuskomisjon oli seevastu Maailmeliidu üks asuta-

jatest. Samas põrkus Maailmaliit juba 1920. aastatel Saksa kirikutegelaste rahvuslike seisukohtadega, mistõttu oli komisjoni tegevus 1933. aastaks, mil natsionaalsotsialistid võimule tulid, juba läbi teinud mitu mõõnaperioodi. Maailmaliidu keskorganite strateegia nägi ette ideoloogilise vastupanu osutamise Saksa rahvuskomisjoni kaudu, kuid et komisjoni juhtivad liikmed lahkusid kas Saksamaalt, surid või sunniti komisjoni koosseisust lahkuma, muutus komisjon vastupanu organiseerijana passiivseks. Nii nagu opositsiooniline luterlik tunnistuskirik, pühendas ka Saksa rahvuskomisjon vastupanu osutamisel kõige suuremat tähelepanu teoloogilistele küsimustele ja tegeles vähem Maailmaliitu üldiselt iseloomustanud inimõiguste kõvahääle nõudmisega.

Natsionaalsotsialistliku Saksamaa mõju Maailmaliidule oli suurem kui liidu mõju totalitaarsetele režiimile. Vahendid, nagu avalikkuses teavitustöö tegemine, ei olnud totalitaarsetele režiimidele vastupanu osutamiseks piisavad ja töid esile liidu suutmatuse totalitaarsetele režiimidele vastu astuda. Seetõttu muutus Maailmaliit sarnaselt Rahvasteliiduga 1930. aastatel oma tegevuses passiivseks ja lõpetas Teise maailmasõja järel oma töö.

Regina Laukaiytë, *Usklike suhtumine nõukogude režiimi religioonipoliitikasse Leedus aastatel 1944–1953*

Artiklis analüüsitakse Leedu katoliiklaste ja vähemususundite järgijate reaktsiooni stalinistlikul perioodil (1944–1953) valitsenud nõukogude režiimi usuvastasele poliitikale. Suurimad kirikuvastased kampaaniad langesid kokku kogu ühiskonna terroriseerimise tippajaga, kui toimusid suurküüditamised, suruti maha partisaniliikumisi, rajati kolhoose ja riigistati vara (aastatel 1948–1949). Seetõttu püüdsid hirmutatud usklikud kaitsta oma huve rahumeelsete vahenditega: püüti valitsusasutustele mitmesuguste taotlustega survet avaldada ning esitati nõudmisi, milles rõhuti stalinistliku konstitutsiooniga tagatud õigustele. Üksikasjalikumalt vaadeldakse meetodeid, millega koguduseliikmed püüdsid kaitsta arreteeritud vaimulikke ning päästa sulgemisele määratud kirikuid.

Kuna riigi esindajate suhtumine oli selgelt vaenulik ning kogudusi ja pühakodasid ei õnnestunud nõukogude seaduste kohaselt legaliseerida, jätkus paljude konfessioonide esindajate (eriti väiksemate vähemususundite puhul) usuelu illegaalselt pöranda all. Selline pörandaalne liikumine oli tekkinud juba stalinismi aastatel ning aitas kirikutel säilitada oma tegevuse ja struktuuri järjepidevust. Leedu usklike loidus nõukogude režiimi

religioonipoliitika järgimisel ning nende püüded usuelule seatud piiranguid ignoreerida, neist mööda minna või neile vastu seista aeglustasid ühiskonna ateistlikuks muutumise protsessi.

Maria Petrova, *Hinduismist ja budismist inspireeritud põrandaalused religioossed liikumised Nõukogude Venemaal*

Artiklis käsitletakse Nõukogude Venemaa põrandaaluseid religioosseid/vaimseid liikumisi, mille õpetus oli tugevalt mõjutatud idamaade (eriti India) usunditest ja filosoofiast. Erilist tähelepanu pööratakse budismist ja hinduismist inspireeritud liikumistele (Bidija Dandaroni rühm, ISKCON ja joogarühmad, *kunta* jooga harrastajad jne). Kuigi uurimuses keskendutakse põhiliselt 1950. aastate lõpu ja 1980. aastate lõpu vahelisele ajale (mida iseloomustab religiooni aktiivse tagakiusamise tagasitulek), paigutatakse see ka laiemasse ajaloolisse konteksti, mis hõlmab keisririigi ja eriti nõukogude riigi poliitikat idareligioonide järgijate suhtes.

Saatuse ironiana töid nõukogude võimu katsed kõiki religiooni ilminguid keelustada või neid vähemalt kontrolli all hoida kaasa hoopis vastupidise tulemuse. Tolle aja põrandaaluste rühmituste liikmed on öelnud, et nende elu „mõttetus ja lämmitav monotoonsus” vajas mingisugust vastukäalu, mida oli mõistagi võimalik leida ainult vaimsest sfäärist. Nii tekkis tänu nimetatud perioodil NSVLis kujunenud olukorrale ainulaadne vaimsete otsijate põlvkond, kelle protest vabaduse ja teabe puudumise vastu omandas teatud kindlaid vorme. See hõlmas nii individuaalseid/sisemisi vorme, mille eesmärk oli vaimne enesearendus ja -harimine, kui ka kollektiivseid/väliseid vorme, näiteks usuliste ühendustega liitumine, seminaridel ja loengutel osalemine, põrandaaluse trükisõna väljaandmine ja levitamine, lääne kirjanduse kopeerimine ja tõlkimine, aeg-ajalt aset leidnud kohtumised inimõiguste eest võitlevate välismaalastega ning põrandaaluse dissidentliku tegevuse muud vormid. Artiklis uuritakse täpsemalt aastatel 1960–1980 plahvatuslikult kasvanud huvi Aasia ja idamaade usundite vastu, mida võib seletada sooviga põgeneda nõukogude režiimi reaalsusest ning kogeda midagi kaugelt ja teistsugust, kuid mis oli samal ajal ka osa ülemaailmsest suundumusest, mida iseloomustas traditsioonilistest peavoolureligioonidest kõrvale kaldumine ning suurem huvi ebatavaliste, mõnikord lausa pentsikute ideede ja õpetuste vastu.